

Олена ЮСИКОВА

ЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД СИСТЕМОЮ ГОЛОСНИХ ФОНЕМ У ПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

Статтю присвячено особливостям системи голосних фонем окремих говірок Полісся. На діалектному матеріалі простежено залежність якісних характеристик вокалів від їх акцентної позиції. Аналіз вокального складу окремих говірок Полісся відкриває шляхи до дослідження фонологічної системи північного українського наріччя та української діалектної мови.

Ключові слова: вокальна система, говірки Полісся, наголошені, ненаголошені голосні, акцентна позиція голосного.

Дослідження відомих діалектологів-славістів минулого століття, зокрема В.М. Ганцова, О.Б. Курило, Ю.В. Шевельова, А.М. Залеського, переконливо показують, що матеріальною підставою формування системи поліських вокалів було генетично зумовлене розрізнення довготи й пов'язаної з нею напруженості наголошених голосних порівняно з “недовготою” та “ненапруженістю” ненаголошених голосних¹. Це є, на думку багатьох учених, специфічною, категоріальною рисою говорів північного наріччя в цілому. Ще на зорі розвитку української діалектної фонології питання генетичного розрізнення півночі й півдня в класифікації українських діалектів визначалось як таке, що сформувалось на базі різної рефлексії давніх голосних невисокого піднесення залежно від наголосу в північній частині українського діалектного континууму, і відсутності такої залежності у південній частині². Ця особливість об'єднує Полісся в континуумі української діалектної мови. Просодична модель північно-українських говорів мала своїм остаточним результатом, як писав Ф.Т. Жилко³, посилення фонологічного протиставлення наголошених голосних ненаголошеним із наступним поступовим узагальненням диференційної ознаки напруженість – ненапруженість вокалів.

¹ Залеський А.М. З історії українського вокалізму // Мовознавство. – 1968. – № 5. – С. 25.

² Дзензелівський Й.О. Питання української теоретичної діалектології в листах К. Михальчука до О. Шахматова, П. Сімоні та В. Ягича // Проблеми сучасної ареології. – К.: Наук. думка. – 1994. – С. 48.

³ Жилко Ф.Т. Возникновение дифтонгов в украинском языке (Древние о, е в новых закрытых слогах) // Вопросы теории и истории языка. – Л., 1963. – С. 113, 118.

У статті ми ставимо перед собою мету описати на прикладах окремих фонетичних явищ деякі диференційні особливості вокальної системи говірок Полісся. Приклади з говірок переконливо доводять, що однією з основних рис, які зумовлюють особливості поліських вокалів, є різна якість рефлексії давніх голосних у наголошеній і наголошеній позиції. Розглянемо типову східнополіську говірку с.Хоробичі Городнянського району Чернігівської області. У складі наголошеного вокалізму говірки с.Хоробичі функціонують такі фонемі: дифтонгічна *іе*, фонемі *е*, *а*, *і*, *и*, *о*, *у*, дифтонгічна фонема *уо*; у складі ненаголошеного вокалізму: фонемі *і*, *и*, *е*, *а*, *о*, *у*. Отже, кількісний склад наголошеного вокалізму досліджуваної говірки більший, ніж ненаголошеного. Найвиразнішим явищем диференціації наголошеного та ненаголошеного вокалізму в цій говірці є функціонування в наголошеній позиції дифтонгічної фонемі *іе* різної етимології та її варіантів із частково послабленим першим або другим компонентом *і^е*, *і^о* (відповідно ненаголошена позиція представлена фонемою *е*), напр.: *'в'іет'ер*, *м'а'т'іел'іца*, *д'іед*, *'рієчка*, *'вієра*, *шієст*, *йач'м'ієн*, на *м'а'жіє*, у *кон'ціє*, *смієх*, *пієч*, *пустац'в'єт*, *грієх*, *'мієс'ац*, *хр'єн*, *а'бієчай*, *чмієл*, *'прос'тієт*, *'лієзо*, у *хл'ієв'є*, *х'ібієт* (талант), *ім'шієн* (клуя), *'ді'єжка*, *кру'тієн*, *'жієничини*, *'ж'єрдк'і*, *ма'гієрка* (головний убір).

Дифтонгічна фонема *іе* є характерним рефлексом давнього **ѣ*. Ю.В. Шевельов вважав, що давній голосний **ѣ* зазнав дифтонгізації в усіх позиціях, але далі зберіг дифтонгічну вимову тільки в наголошених складах⁴. Як засвідчує карта рефлексії ненаголошеного **ѣ*, укладена А.М. Залеським за матеріалами 1978 – 1987 років, яка охоплює й територію Городнянського району Чернігівської області, особливостями досліджуваного регіону та північних українських говорів загалом „беззастережно визнано різну залежно від положення щодо наголосу рефлексію *ѣ*... після м'яких приголосних...”⁵. Дослідник фонетичної системи українських поліських говорів В.М. Мойсієнко відзначає збереження пам'ятками відмінності наголошеної та ненаголошеної рефлексії **ѣ*, зокрема пам'ятками першої половини XV ст.⁶

Однією з домінантних рис вокальної системи говірки с.Хоробичі є функціонування в наголошеній позиції дифтонгічної фонемі *уо* – рефлексіа **о* (відповідно ненаголошена позиція представлена фонемою *о*), напр.: *га'руод*, *по'руоо*, *вуоз*, *стуол'*, *куон'*, *туок*, *двуор*, *вуол*, *'пуопелам*, *ве'руоу'ока*, *за'пуонка* (фартух),

⁴ Шевельов Ю.В. Исторична фонологія української мови. – К.: Вид-во “Акта”, 2002. – С. 402.

⁵ Київське Полісся. – К.: Наук. думка. – 1989. – С. 41-42.

⁶ Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – С. 81.

'зуол'н'ік, ку'жуолка (для куделі), туод (в печі), абі'куоницина, муост (підлога), клуок, ка'чуолка, круог, 'куомен.

Дифтонгічні фонемі іє та уо характерні і для системи наголошеного вокалізму середньополіської говірки с. Стечанка Чорнобильського району Київської області, напр.: найуживанішою є дифтонгічна фонема іє та її варіант із послабленим другим компонентом і^е: *чолов'ієк, руб'ієж, хл'ієб, отв'іт, гр'ієх, л'ієс, с'і'йал'і, 'д'ієт'ам*, а також дифтонг іи, де другий компонент зазнав звуження, напр.: *в'бішлом, 'д'іид, 'д'іш'юка, пішч, х'л'ішбом*. Зараз говірка с. Стечанка є переселенською – жителі переселені до с. Пасківщина Згурівського району Київської області, і фонетична система говірки зазнає впливу іншої досить віддаленої говірки⁷. Наголошений вокалізм досліджуваної говірки включає такі фонемі: і, и', фонемі е, а, о, у, дифтонгічну фонему уо. Системі наголошеного вокалізму властиві й інші рефлексії *ѣ, а саме: е, 'е, і, дифтонгічна фонема іє. Ненаголошений вокалізм представлений фонемами і, и, е, а, о, у.

Дифтонг уо у говірці с. Стечанка є широкофункціональним, напр.: *за Ми'куолкойу, 'вуокон, пере'н'уос, не спо'суобна, на 'гуорц'і, с'уол, го'вуорка, к Т'руойци, стуол, нас'туол'н'іком, куон', вуоз, туок, на дв'і 'дуойк'і, вуон, не муог, 'вуолос, 'пуозно, про'куос, ст'і'руог, 'туол'ко, с'куол'ко, во'руожка, 'нуоч:у,зе'л'уонк'і, 'вуоз'еш, с'іно'куос, зверо'буої*. Досліджуваній говірці властиві й інші наголошені рефлексії *о, а саме: о, дифтонгічна фонема з ослабленим другим компонентом у^о, фонема у, наголошеність складу залишається диференціюючою особливістю щодо якості вокалу.

Дослідниця Східного Полісся О.Б. Курило послідовно показала, що функціонування дифтонгічних фонем іє та уо переконливо засвідчує диференційну рису наголошеності складу щодо якісної характеристики вокалів поліських говірок⁸. Ця риса залишається характерною і для берестейсько-пінських говірок, незважаючи на нетиповість дифтонгічної рефлексії *ѣ в західнополіських говірках.

У досліджуваній говірці с. Хоробичі Городнянського району Чернігівської області ненаголошена позиція рефлекса *ѣ послідовно представлена фонемою е після й, рідше в позиції після м'якого приголосного, на відміну від наголошеної позиції рефлекса

⁷ Гриценко П.Ю. Говірки Чорнобильської зони сьогодні // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 41.

⁸ Курило О.Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробичі Городнянського повіту раніше Сновської округи на Чернігівщині. – С. 65.

⁹ Скопненко О.І. Берестейсько-пінські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетично нарис). – НАН України. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – К., 2001. – С. 76.

*ɛ – ja, 'a, напр.: *йе'кий, йей'цо, 'гайтис', 'кайтис', йе'жак, Йеў'доха, йед'ро, н'е'рут', йек'би*. Дослідження перезвуку а (*j)a, *ɛ, *ɛ) – е А. М. Залеським¹⁰ на матеріалі західнополіської говірки с. Тур Ратнівського району Волинської області показало, що перезвук а – е (и) притаманний вокальній системі говірки лише під наголосом, напр.: *іс кор'ч'е, з дош'ч'еми, диў'ч'ета, 'ч'есом, кл'у'ч'еми, переба'ч'ейте*. Природа перезвуку а (з *а, *ɛ) – е (и) у говірці с. Тур суттєво відрізняється від перезвуку в південно-західних говірках, де це явище зумовлене дією сегментних факторів – пристосуванням артикуляції а до дуже палаталізованих, а в низці випадків палатальних приголосних (у деяких говірках)¹¹. У досліджуваній поліській говірці перезвук є результатом просодичних часокількісних інтонаційних модифікацій наголошених голосних супроти ненаголошених, тобто є суперсегментним чинником¹². Отже, ці два перезвуки не лише типологічно, а й генетично відмінні. В.В. Німчук, говорячи про перезвук а – е в південно-західних говорах, наголошує на тому, що це явище в південно-західному діалектному континуумі не залежить від наголошуваності¹³. Т. Попова говорить, що лише в частині буковинсько-покутських і гуцульських говорів, розміщених на схід від р. Черемош, релевантною¹⁴ для рефлексії *ɛ є позиція голосного по відношенню до наголосу¹⁵. Ю.В. Шевельов, пишучи про першу програму з української діалектології – програму І. Новицького, відзначив, що першим питанням у програмі стояло питання рефлексії *ɛ – е, яке учений вважає питанням двокорінної генези української мови – північ супроти півдня¹⁵. Такий підхід поділяли також Ф.Т. Жилко і М.Ф. Наконечний¹⁶.

У говірці с. Тур А.М. Залеським було спростежене позиційне варіювання шиплячих за твердістю – м'якістю перед е лише під наголосом, що залежить від походження е: рефлексії *е не розвивають м'якості попередніх шиплячих, а рефлексії *а, *ɛ розвивають, напр.: *кль'учем, пе'чете, 'чер'ін', ве'чера, 'ческа – але*

¹⁰ Залеський А.М. Функціональний статус шиплячих у говорах північного наріччя української мови // Структурні рівні українських говорів. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 53.

¹¹ Там само.

¹² Залеський А.М. Цитов. праця. – С. 61.

¹³ Німчук В.В. Цитована праця. – С. 26.

¹⁴ Попова Т.В. О судьбе * е носового и *(j)а в современных юго-западных украинских говорах // Проблемы сучасної ареології. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 280.

¹⁵ Шевельов Ю.В. Про генетизм у діалектологічній концепції К. Михальчука // Проблеми сучасної ареології. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 15.

¹⁶ Німчук В.В. Проблеми українського діалектогенезу // Проблеми сучасної ареології. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 30-31.

кач'елка, 'ж'елуйт'с'а, 'ж'ети, но'ж'еми¹⁷. Отже, за спостереженнями А.М. Залеського, перед наголошеним е – з *е, *ь шиплячі тверді, перед наголошеним е – з *а, *е – м'які¹⁸.

Дистрибуція шиплячих щодо наголосу була виділена у вокальній системі берестейських говірок, що простежено й за матеріалами Діалектологічного атласу білоруської мови¹⁹.

Невід'ємною характерною особливістю, що притаманна, зокрема, західнополіським берестейським говіркам, є наявність сполук м'яких шиплячих із наголошеним а. Так, у говірці с. Замшани Малоритського району Волинської області простежена залежність розподілу палатальних і непалатальних варіантів шиплячих від наголошеності – ненаголошеності наступного голосного а, напр.: *вий'ж'дж'али, ж'али, ле'ж'али, 'и'анка*. Це явище відображене й у матеріалах Діалектологічного атласу білоруської мови, напр.: *'и'анка, ч'ай, ч'ас, ж'ал', 'ж'аба, ло'ш'а, 'ж'алуватис'а, со'ш'а*²⁰.

Переднаголошені й наголошені голосні в поліських говірках у багатьох випадках мають неоднорідну артикуляцію. Це явище ми послідовно спостерігаємо в говірці с. Хоробичі, що в багатьох випадках споріднює її з говірками білоруської мови²¹. Експіраторна сила голосного в наголошеному складі, за спостереженнями О.Б. Курило, лиш незначною мірою переважала експіраторну силу переднаголошеного складу, зокрема, переднаголошеного а, який за довготою переважав голосний у наголошеному складі. Тональна висота такого а була нижчою за тональну висоту наголошеного складу, напр.: *з'а'бит', да' к'ас'т'і, хв'а'л'і'с'а, т'а'ди*. Наведені приклади дають можливість простежити паралелізм між переднаголошеним вокалізмом говірки с. Хоробичі і білоруським дисимілятивним аканням²². Саме на базі дослідження вокалізму говірки с. Хоробичі, на думку Ю.В. Шевельова О.Б. Курило підійшла „найближче до розв'язання проблеми дисимілятивного акання”²³. О.С. Біла також відзначає залежність від наголошення вокальних характеристик перед і післянаголошених вокалів у говірках Східного Полісся²⁴. П.С. Лисенко, описуючи фонетичні

¹⁷ Залеський А. М. Цитована праця. – С. 54-55.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Пад рэд. Р.І. Аванесава ды ін. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1963. – С. 395-396.

²⁰ Там само.

²¹ Вайтовіч Н. Т. Ненатіскны вакалізм народных гаворак Беларусі. – Мінск: Навука ы тэхніка, 1968. – С. 11.

²² Там само.

²³ Шевельов Ю.В. Портрети українських мовознавців. – Видавничий дім “КМ Академія”. – 2002. – С. 74.

²⁴ Біла О.С. Фонетичні особливості північноукраїнських говірок у зв'язку з суперсегментними характеристиками // Проблеми сучасної ареології. – К.:

особливості говірки с. Красне (с. Красне, як і с. Хоробичі, знаходиться найближче до кордону з Білорусією, де вплив білоруських рис на перехідні говірки найсильніший), говорить про послідовне вживання на місці ненаголошеного **о** фонему **а**, напр.: *ка'ли́ска, ма'роз, ха'д'им*²⁵.

Причину появи дисимілятивного акання О.Б. Курило вбачала в тому, що посилення експіраторного наголосу викликає редукцію попереднього складу, редукція означає наближення органів мови до стану спокою, себто до найширшої їх позиції. І сьогодні акання залишається широко поширеним явищем у говірці с. Хоробичі, напр.: *п'а'ром, рав'чак, т'ам'рад', б'а'реза, пуста'ц'в'ет, пл'а'тут', ха'д'іла, п'а'кут', п'е'р'е'рив, пр'ас'тол'ни, дв'а'нацат', та'ди, т'а'пер, м'а'тієліца, в'а'л'ік'і, вара'ни, па'руог, га'род, мала'ди, са'кієра, на ра'лл'е, под га'рожай, б'а'сов'єсни, па'ложено, баб'ри, санап'радка, рата'ват', раза'др'ав, па'сієйав, п'ач'нийє, ка'ли́ска, л'а'тайут', іа'іє*.

Довготу переднаголошених фонем як одну з характерних особливостей північних говірок, зокрема, чернігівських, виділяв іще О.О. Потебня²⁶. Подовження переднаголошених фонем як характерна риса деяких чернігівських говірок у ХХ столітті було предметом уваги В.М. Брахнова, Ф.Т. Жилка²⁷. Так, ця риса була відмічена В.М. Брахновим у с. Лопатні Любецького району Чернігівської області, що розташоване на межі з Білорусією. Дослідник зазначав, що така особливість виникла, очевидно, під впливом наголосу, „голосні в першому переднаголошеному складі здовжуються: на місці **о**, наприклад, звучить два **а** з різними відтінками, перше з них ближче до **о**: *хаа'д'ім', б'алаа'р'івуіу*, після губних на місці першого **а** іноді вчувається **о**: *воа'ук'і, боаб'ри...*²⁸. Ф.Т. Жилко відзначав, що подовження голосних звуків у переднаголошеній позиції є характерною рисою фонетичної системи частини говірок саме північно-західних районів Чернігівської області. Учений, зокрема, вважав, що для говірок південно-західних районів Чернігівської області загалом є характерним подовження голосних звуків **а**, **є** перед наголошеними складами з голосними високого піднесення (**і**, **у**, **є**), рідко перед складом з **о** і **а**²⁹.

Наук. думка, 1994. – С. 148.

²⁵ Лисенко П.С. Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області // Діалектологічний бюлетень. – К., 1953. – Вип. 4. – С. 21.

²⁶ Брахнов В.М. О.О. Потебня – діалектолог // Діалектологічний бюлетень. – К., 1953. – Вип. 2. – С. 69.

²⁷ Жилко Ф.Т. Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини // Діалектологічний бюлетень. – К., 1953. – Вип. 4. – С. 7.

²⁸ Лисенко П.С. Цитована праця. – С. 26, 69.

²⁹ Жилко Ф.Т. Цитована праця. – С. 12.

Отже, подовження звуків у переднаголошеній позиції, як і дисимілятивне акання, а також квантитативна редукція післянаголошених голосних, можуть бути розглянуті як окремі аспекти системної диференціації явищ поліського вокалізму. Спираючись на фактичний матеріал із говірок, аналізуючи праці фонетистів української діалектологічної школи, можна переконливо стверджувати, що формування системи вокалізму й подальше її функціонування в говорах північного наріччя відбувалося під дією просодичних факторів, зокрема й наголосу.

Розглянуті окремі фонетичні явища переконливо доводять, що в системі відмінностей наголошеного – ненаголошеного вокалізму Полісся можна окреслити такі аспекти: аспект якісної та кількісної диференціації наголошених – ненаголошених рефлексів давніх голосних, аспект різних шляхів подальшого функціонування наголошених рефлексів порівняно з ненаголошеними та аспект диференціації впливів на сегментне консонантне й вокальне оточення поліських наголошених і ненаголошених вокалів. Урахування різних аспектів диференціації вокальної системи говірок Полісся є першорядним при дослідженні фонологічної, зокрема й вокальної системи української діалектної мови загалом.

Елена Юсикова

Из наблюдений над системой гласных фонем в полесских говорах

Статья посвящена особенностям системы гласных фонем отдельных полесских говоров. На диалектном материале выявлена зависимость качественных характеристик вокалов от их акцентной позиции. Анализ структуры вокалов отдельных говоров Полесья открывает пути к исследованию фонологической системы северного украинского наречия и украинского диалектного языка.

Ключевые слова: вокальная система, говоры Полесья, ударные и безударные гласные, акцентная позиция

Olena Jusikova

From the observation of the system of vocals phonemes of the individuals marshy scrubs dialects

The article is devoted to the special features of the vocals phonemes of the (окремих) marshy scrubs dialects. On the dialects material was tracing the dependence on stressed position of the qualitative features of the vocals. The analysis of the vocals composition of the separate dialects open the courses for the investigation of the phonetic system of the Ukrainian northern dialect and the Ukrainian dialectal language.

Key words: the vocals system, the marshy scrubs dialects, stressed and unstressed vocals, stressed position.